

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKACI
ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

3-2021

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

NUSXA ASLIGA TO'G'RI
FarDU
KADRLAR BO'LIMI BOSHLIQ'I
" " 20__ y.

А. Акбаров
 Хайнрих Хайне ва аёллар..... 94
Г. Орипова
 Ўзбек шеърятда ижровий лирика тарихи ва тадрижи..... 101
О. Барзиев
 Фарғона номи билан боғлиқ анъанавий поэтик туркумлар..... 108
Д. Турдалиев
 Ўзбек дostonчилик санъатининг ўзига хос
 хусусиятлари..... 114
Ю. Каримова
 "Лисонут-тайр" дostonида бадий тасвир усуллари ва ифода
 воситалари..... 123
Д. Муратова
 XX аср ўзбек ва корейс ҳикояларида ота-она ва фарзанд муносабатларида оилавий
 кадрятлар тасвири..... 127

А. Мамажонов, А. Саминов
 Сўз бирикмаси қисмларида семантик мутаносиблик ва
 номутаносиблик..... 133
М. Мамажонов
 Диалогик дискурда антропонимларнинг коммуникатив-функционал
 хусусиятларига доир..... 138
Р. Ахророва
 Ўзбек ва француз тилларида эрта ёшлик "jeunesse"нинг лексик-семантик
 ифодаланиши..... 144
Х. Қодирова
 Хоразм шеваларида ўзлашма сўзлар асосида шаклланган айрим
 лақаблар..... 148
Ҳ. Дўсматов
 Ўзбек миллий сўз ўйинлари турлари ва талқини..... 152
Ш. Шокиров, Д. Қозоқбоева
 Инглиз тилида "ear – қулоқ" семасига алоқадор бўлган сўзларнинг
 семантик хусусиятлари..... 159
Т. Яндашова
 Бадий матнда "гўзаллик" концептини ифодаловчи фонетик-фонологик воситалар
 лингвопоэтикаси..... 163
Г. Тожиева
 Ўзбек тилининг изоҳли лугатларида маънавий-маърифий тушунчаларни ифодаловчи
 атов бирликларининг тавсифланиши..... 168
З. Раджабова
 Ўқув фразеографияси лексикографиянинг махсус бўлими сифатида..... 173

Х. Турсунов, Ю. Минаматов, И. Мўминов
 Замонавий таълимда компьютер ўйин элементларидан фойдаланишнинг педагогик
 муаммолари ва ечим тавсиялари..... 182
М. Каримова, З. Арипов, М. Оламова
 Педагог ва талаба ёшларнинг креативлик сифатларини ривожлантиришнинг омиллари
 ва усуллари..... 189
С. Умаров
 Талабалар мустақил ишларини ташкил этишнинг илмий-педагогик
 имкониятлари..... 193
С. Аъзамов
 Тўқимачилик ва енгил саноат соҳаси терминларини
 тартибга солиш..... 197

УДК: 811.512.133'.373.23'42

ДИАЛОГИК ДИСКУРСДА АНТРОПОНИМЛАРНИНГ КОММУНИКАТИВ.
ФУНКЦИОНАЛ ХУСУСИЯТЛАРИГА ДОИР

О КОММУНИКАТИВНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ АНТРОПОНИМОВ В
ДИАЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

ABOUT COMMUNICATIVE-FUNCTIONAL FEATURES OF ANTHROPNYMS IN
DIALOGICAL DISCOURSE

Мамажонов Муҳаммаджон Юсубжонович

Мамажонов Муҳаммаджон Юсубжонович – Фарғона давлат университети, тилшунослик кафедраси мудири, филология фанлари бўлими фалсафа доктори (PhD).

Аннотация

Мақолада диалогик дискурсда антропонимларнинг ўзига хос коммуникатив-функционал хусусиятлари таҳлил этилган.

Аннотация

В статье анализируются специфические коммуникативно-функциональные особенности антропонимов в диалогическом дискурсе.

Annotation

This article analyzes the specific communicative-functional features of anthroponyms in dialogical discourse.

Таянч сўз ва иборалар: диалогик дискурс, антропоним, нутқ релеванти, адресат, адресант, ўзбек мулоқот хулқи, мурожаат шакллари.

Ключевые слова и выражения: диалогический дискурс, антропоним, релевантность речи, адресат, адресант, узбекское коммуникативное поведение, формы обращения.

Key words and expressions: dialogic discourse, anthroponym, relevance of speech, addressee, addressee, Uzbek communicative behavior, forms of addressing.

Диалогик дискурсда унинг йўналишини белгилашда мулоқот тизимининг фаол унсурлари бўлган адресат ва адресантнинг хусусияти, кайфияти, ментал табиати муҳим ўрин тутди. Зеро, улардан бири, яъни адресант коммуникатив таъсир вазифасини бажаришида ўз ташқи ва ички имкониятларини ишга солади. Айни пайтда таъсирни қабул қилувчи ҳам унга мувофиқлашуви лозим бўлади. Шу маънода мулоқот сифатини таъминлашда адресат ва адресантнинг ҳам ботиний, ҳам зоҳирий мувофиқлашуви, ментал характери мутаносиблиги муҳим аҳамият касб этади [1,150]. Диалогик дискурсда қатор омиллар мулоқот сифати ва йўналишини белгилайди. Улар сирасига интенционал аниқлик, муайян натижавий мўлжал, мулоқот аъъаналарига риоя қилиш ва ҳоказоларни кўрсатиш мумкин.

Антропонимларда диалогик дискурс релеванти сифатида мулоқот иштирокчиларининг ким эканлиги ижтимоий белгилари ва у ҳақида умумий маълумотлар кодланган бўлади. Масалан, буни Тоҳир Малиқнинг «Шайтанат» романи қаҳрамонларидан бири Зелихон мисолида олиб кўрайлик. Зелихоннинг лақаби «академик эди. Бунга сабаб – у пухта ўйлаб сўз сўнг ишга киришарди. Унинг бошқалардан фарқи – оддий руҳиятини албатта, ҳисобга олмайди. Лозим бўлганда катта идорага бошқа бир идора бошлигидай бемалол кириб чиқаверарди. Эшик соқчига киборлик билан сўз ташлаб, «ўтирибсанми», деб кириб кетаверарди. Элчин унинг бу «фазилатини шайхон учрашганда билди. Бир кун бўлганда машинасини кириш мумкин бўлмаган кўчага бурди. Милиса таъгини кўтаради».

АНТРОПОНИМ

Милиса папангаиб
 - Ҳа, турибсанми, - деди. Милиса
 - Лейтенант қани?
 - Собировми? - деди милиса
 - Ҳа, ўша, нимага паллаясан,
 - Ҳозир келади.
 - Менга учрашсин.
 Зелихон шундай деб машинани
 Милиса эса гарданини қашиб
 Собиров деганингиз ким? - деди

Каяқдан биламан, - деди
 кулиб. - Сенам милисага
 экансан-ку.
 Лейтенантлигини билдингиз-

Зелихон қаҳ-қаҳ отиб кулди:
 - Буларда нима кўп, лейтенант
 (Тоҳир Малик)
 Бу ўринда лейтенант лавозими
 ўзиёқ милиционер учун раҳбар
 маъносини англатишини пайқаган
 ўз ниятига эриша олган, яъни
 психологик юк олган сўздан
 релеванти сифатида фойдалана
 билган.

Антропонимлар иштирокидаги
 дискурсив муносабатлар кўп ҳолларда
 индивидларнинг жамиятда тутган ўрни ва
 ўзига берадиган баҳоси билан боғлиқ
 бўлиб, бу, кўпинча, индивидуал
 характерда бўлади, бадий асарда
 кейинки персонаж характерини
 яқинроқ очиб бериш учун бошқалар
 тилидан улар исмларининг
 қилишидан ҳам фойдаланадилар.
 Масалан:

- Омонгинамисиз, Кларабайча?
 Бизтигинангиз хушми, Кларабайча?
 Қулибгина юрибсизми,
 Кларабайча?..

- Байча? Какая байча? - деди. -
 Мен Клара Ходжаевнаман! (Тоғай Мурод).

Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган
 асарлари» асари қаҳрамони Клара
 Ходжаевна Москвада таълим олиб, ўз
 диалектини унутган шахс. Шунинг учун
 у Деҳқонқулнинг байча деган
 муносабатига тушунмаган ёки ўзини

бундай аташларини истаманган (Изоҳ:
 Сурхондарё шевасида аёл кишиларга
 нисбатан байча деб мурожаат қилиш ҳам
 учрайди.)

Ёки:

- ... айтаиндай, «бизнинг кўйлар»
 яхши юрибдими, ўртоқ Қурбонов? - деди
 - Мен бир амалдоримдими,
 дипломим бормидими, «ўртоқ Қурбонов»
 дейсиз? Эл қатори Зиёдулла кал, дая
 беринг (Тоғай Мурод).

Тоғай Муроднинг «От кишнаган
 оқшом» асаридан келтирилган юқоридаги
 мисолларда асар бош қаҳрамони
 Зиёдулла кал нутқидан олинган ўз-ўзига
 мурожаат шакли орқали шахснинг
 апохида хусусиятлари очиб берилган.
 Матндан кўринадики, асар қаҳрамони
 ўзига нисбатан ўртоқ Қурбонов деб
 мурожаат этишларидан ноқулайлик
 сезади. Чунки унинг ижтимоий
 қарашларига кўра, амалдор ёки дипломи
 бор кишиларга нисбатан шундай
 мурожаат этилади. Унга Зиёдулла кал
 мурожаат шакли қулай, чунки эл уни
 шундай атайди.

Юқоридаги икки ҳолатнинг таҳлили
 адресант ва адресат ўртасидаги
 мулоқотда - дискурс жараёнида
 мурожаат шакллариининг ўзаро
 фарқланиши, қандай омилларга
 асосланиши антропонимларнинг
 социолингвистик жиҳатлари юзасидан
 хулосалар чиқаришга хизмат қилади.

Антропонимлар таҳлили миллий
 менталитетимизда уларнинг табу ва
 эвфемизм каби нутқий ҳодисалар билан
 боғлиқлигини кўрсатди. Маълумки,
 «Лингвистик терминларнинг изоҳли
 луғати»да мазкур атамалар куйидагича
 изоҳланади: Табу. Диний эътиқод, ирим,
 қўрқиш ва шу қабилар таъсирида маълум
 сўзнинг ишлатилишини чеклаш, ман этиш;
 ишлатилиши шундай чекланган, ман
 этилган сўз. Мас., рус тилида (овчилар
 нутқида) медведь сўзи ишлатилмай, унинг
 ўрнига хозяин, ломака, мохнач, лесник
 сўзларининг қўлланиши, ўзбек тилида
 чаён сўзи ишлатилмай, унинг ўрнига
 эшак, оти йўқ сўзларининг қўлланиши
 [2,86]. Бу мавзуда махсус тадқиқот
 ўтказган А.Омонтурдиев ўз луғатида
 куйидагиларни ёзади: Табу (tabu, tabo,
 taboo) сўзи Полинезиянинг Тонга тилидан

олинган бўлиб, *то* – «ажратмоқ, четгарламоқ», *до* – «бутунлай, тамоман» сўзларидан ташкил топган, *таро* – «тамоман четгарланган, мэн этилган» деган маъноларни ифодалайди. Унинг акси *ола* – «одатий, умумистеъмолдаги» маъноларини беради [3.4].

Табулаштирилган сўзлар ўрнида қўлланиладиган, уни алмаштирадиган лугавий birlikлар эса эфемизм деб аталади. «Эфемизм сўзи грекча *εφῆμε* сўзидан олинган бўлиб, «юмшоқ гапирмач», «мулоим гапирман» деган маъноларни аниқлатади» [3.4]. «Табу ва эфемизм ҳодисаси тил ва тафаккурнинг пайдо бўлиши билан узвий шакллانган, тараққий этган, инсониятнинг муомала эҳтиёжи, нотиқлик талаби асосида пайдо бўлган каби эволюцион босқичларни босиб ўтган» [3.3].

Кўринадигани, табу маълум сўз ва иборалар қўлланилишини таққиласа, эфемизм *кўпсал*, *дегал* маъноли сўз ўрнида унинг маданийлашган вариантини қўллаш орқали нутқимизнинг янада пўзалроқ бўлишига қаратилгандир. Бундай таққилашни антропонимларда ҳам кўриш мумкин. Тилшунос олим Э.Белматовнинг «Номлар ва одамлар» номи рисоласида таъқудланишича, қадимдан туркий халқларда кишининг исмига ҳурмат билан муносабатда бўлиш шахснинг ўзига нисбатан ҳам ҳурмат ва эҳтиром белгиси сифатида қабул қилинган. Бундай ҳурмат изҳор қилишнинг асосий йўли эса киши исмини айтиб чақирмасликдир. Шунга кўра, туркий халқларнинг қўпчилигида ёшлар ўзидан катталарнинг, эр-хотинлар бир-бирларининг исмини айтиши мумкин эмаслиги ҳақидаги расм-русумлар пайдо бўлган. Ўзбекларда, одатга кўра, ёш бола ўз ота-онасига, шунингдек, ўзидан катта ёшдаги қариндош-уруғларига уларнинг исмини айтиб мурожаат қилмайди, балки исми ўрнида *ота*, *дада*, *буви*, *ойи*, *она*, *опа*, *ака*, *бобо* сингари сўзлардан бирини қўллайди [4,29]. Шу ўринда қуйидаги ривоят едимизга тушади: «Абу Хурайра икки кишини кўриб, улардан биттасига: «Бу киши сенга ким бўладилар?», – деб сўрадилар. У: «Бу киши отам бўладилар», – деган эди, Абу Хурайра: «Ундай бўлса,

отанинг исмини айтиб чақирма, қорини ундан олдин юрма ва ундан юрмаси қилма», – деб насиҳат қилдилар» [5,29].

Хоразмда хотин эрининг исмини айтиб чақирса ёки мурожаат қилса, одамлар аёлга ёки нисбатан ёмон бўладилар. У келинчақлик эрининг чақирмайди. Акс ҳолда, у эрининг исмини кўрган ҳисобланади. «Ака», «бува» каби сўзлар ишлатилганда Айни пайтда эр ҳам хотинига «момой», «кампир» (агар кув ёш бўлса ҳам) каби сўзларни қўллайди.

Шунингдек, Хоразмда бобоси билан бўлган болаларга ўз отасига «ака» деб мурожаат қилиш ўргатилади. Ўз болалар «ота» деб чақирса бу болани отанинг ўз отасига, яъни болаларнинг бобосига ҳурматсизлиги деб баҳоланади.

Туркий халқларда кишининг номга ҳурмат билан муносабатда бўлиш шахснинг ўзига нисбатан ҳурмат ва эҳтиром белгиси сифатида қабул қилинган. Бундай ҳурматни ишлатишнинг асосий йўли эса киши исмини айтиб чақирмасликдир. Яъни эр хотиннинг, хотин эса эрининг исмини айтиб чақирмайди. Масалан, ўтмишда ва баян оилаларда ҳозир ҳам аёлнинг ўз эрининг болаларидан бирортасининг (кўпроқ ёш фарзандининг) номи билан чақирилган ёки у ҳақида гапирганда «ўғлимнинг отани» «қизимнинг дадаси», «хўжалигим» «дадамиз» сингари ибораларда фойдаланиш кенг тарқалган.

Эркак хотини ҳақида гапирганда «келинингиз», «қизингиз», «опанингиз», «оилам», «турмуш ўртоғим» каби сўзлар ибораларни қўллаши одатий ҳодиса. Бундай ҳолат эр-хотиннинг бир-бирларини бўлган ҳурматлари юзасидандир.

«Абдулла Қаҳҳор ўта назик маънавий маданиятли одами эдилар. Мен кишининг бирор мартабага олиниши айтиб, баланд товуш билан чақирганларини эслолмайман. Бундай ўчарга бориб қолсам, нуқул: «Қандай қанисиз?» деб орқамдан юрар эдилар».

Уйдаги икки телефон биттаси у кишининг иш столида бошқаси менинг столимда турарди».

ТИЛШУНОСЛИК

«Алар бирор зарурат тугилиб қолса, «Кибрият» деб чақирмасдан, столдаги телефоннинг галтагини айлантирар эдилар. «Лаббай!» деб телефоннинг элагини кўтарар эдим [6,21].

Ўтмишда баъзи чуваш оилаларида бундай одатлар шу даражага бориб етганки, айрим эр-хотинлар ҳатто бир-бирларининг исmlарини унутиб қўйган ҳоллар ҳам бўлган. Шахснинг отини тилга олиш, ўзини бипдириш адабсизлик ёки ушша шахснинг отини тилга олиш ноқулай, кўнглисиз деб ҳисобланиши маъноси аниқ бўлмаган олмош, олмошлаган сўзлардан эвфемистик воситалар сифатида фойдаланишга олиб келади.

Кишига унинг исмини айтмасдан мурожаат этиш дунёдаги кўпгина миллатларда, жумладан, шор ва абхазларда ҳам жуда кенг тарқалган. Бу одатнинг халқимиз қадим ўтмишида учраган ва ҳозирда учровчи турли-туман шакллари ҳақида этнографлардан Н.Т.Диренкова, И.И.Иброҳимов, С.И.Абрамзон, Я.Х.Акоба, Я.С.Смирнова, С.Д.Лицислан, Ю.В.Ионова, С.Ш.Таджиева, Э.Бегматов ва бошқалар аниқлиқли фикрларни баён қилишган.

Бизнинг турли бадий асарлар доирасида олиб борган музатишларимиздан маълум бўлдики, кейинги йилларда ўзбек оилаларида эр-хотинлар бир-бирларига қўйидаги ўндан ортиқ кўринишда мурожаат этар экан: 1) *дадаси, аяси, онаси* сўзларидан фойдаланиб; 2) *ўз* исmlари орқали: а) исмини тўлиқ айтиб: (*Кумуш биби, Раъно, Робия, Салима* каби); б) исмини қисқартириб: (*Гули, Дили, Мино, Фоти* каби); 3) *азизим, хоним, бегим* сўзларидан фойдаланиб; 4) жинси, социял муносабатини инобатга олиб: *хотин, хотинжон, эр, эржон* каби; 5) *аёллар* эрларининг исмига ака сўзини қўшиб: (*Азим ака, Шароф ака, Ҳомид ака, Собир ака* каби); 6) касби, лавозимига ишора қилган ҳолда (*Домла, Ўртоқ директор, Раис тоға, Банкирим, Боғча ака, Муаллим* каби); 7) турли олмошлар ёрдамида: (*у, бу, у киши, бу киши* каби); 8) исми, отасининг исмини айтиб: (*Собир Абдуллаевич, Ирода Каримовна, Анора Набиевна* каби); 9) ундов ва модал сўзлардан фойдаланиб: *ҳой, ҳей, эй* каби;

10) *хўжайин, жўра, дўст, ўртоқ, ошна* кабилар.

Исмини айтишни ман этиш одати туркман ва қозоқларда, тожик ҳамда қирғизларда ҳам бор. Шунингдек, корейс аёли эрига мурожаат этар экан, унинг исми ўрнида «фалончининг отаси», араб, украин аёли «у», қоранўғай ва рус аёли «отаси», «онаси», «эй», «уй» каби сўзларни қўллайди [4,28]. Кишига унинг исмини атамасдан мурожаат этиш дунёдаги кўпгина миллатларда, жумладан, шор ва абхазларда, арман ва корейсларда, грузин ва озарбайжонларда, қумиқ ҳамда туркманларда жуда кенг тарқалган. Абхаз эр-хотинлар бир-бирини биринчи шахсда «менинг эрим» ёки менинг хотиним» деб эмас, балки кўпликда «бизнинг хотин», «бизнинг эр» деб аташади.

Мулоқотни мурожаат шаклларисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам бу мавзу тилшуносликда лингвистик аспектда атрофлича ўрганилган. Хусусан, С.Мўминов, Ш.Искандарова, З.Акбароваларнинг докторлик ва номзодлик диссертацияларида мурожаат шакллариининг ижтимоий моҳиятига алоҳида эътибор қаратилган [7,8,9].

Дискурсда мурожаат қилинган, ундалган шахснинг ифодаси бўлган сўзлар мурожаат шакли ҳисобланади. Сўзловчи ёки ёзувчи инсонда мавжуд бўлган хусусиятларни баъзан ҳайвонлар, паррандалар каби жонли предметларга кўчиради. Шу жонли предметларнинг ифодаси бўлган сўзлар мурожаат шакллари бўлиб келади. Мурожаат шакллари шахслар, жонли ва жонсиз предметларга қаратилган бўлади. Киши исmlари асосидаги мурожаат шакллари жонли ва жонсиз предметларга қаратилган мурожаат шаклларига нисбатан кўп учрайди. Антропонимик мурожаат жонли ва жонсиз предметларга қаратилган мурожаат шаклларида фарқли равишда ёзма нутқдаги қараганда оғзаки нутқда кўп қўлланилади. Мурожаат шакллариининг оғзаки нутқда кўп қўлланиши сўзловчининг тингловчи билан бўлган муносабатига боғлиқ. Мурожаат шакллари кўпроқ сўзлашув, бадий, публицистик дискурсларда,

қисман расмий-идоравий услубда қўлланади. Илмий услубда мурожаат шакллари, деярли, учрамайди. Расмий дискурсда мурожаат шакллари сўзловчи нутқи қаратилган шахсни ифодалайди. Бадиий, публицистик, сўзлашув мулоқот жараёнида эса мурожаат шакллари жонли ва жонсиз предметларга қаратилиши нутқнинг эмоционал-экспрессивлиги учун хизмат қилади. Замонавий социолингвистика – синхрон, яъни айна вақтда мавжуд бўлган ва диахрон, яъни вақт ўтиши билан алмашилиб турувчи ходиса [10,42] эканлиги тилшунос олимлар томонидан таъкидланган. Худди шу ходиса ўзбек мулоқот хулқидаги антропонимик мурожаат шакллари ҳам хос. Мурожаат шаклларидаги *диахрон* (*диахрон* грекча сўз бўлиб, «диа» – орқали, «хронос» – вақт деган маънони билдиради) кўринишлар [10,48], кўпроқ, бизгача етиб келган манбалар ёки тарихий асарларда кузатилади. Бу каби шахсга йўналтирилган мурожаат шакллари воқелик даврига мос ҳолда қўлланилади. Хусусан, тарихан «ҳожи бобо», «бой ота», «бой бува», «тақсир», «бўтам», «ҳазрат», «эшон почча», «мулла ака» каби мурожаат шакллари.

Бугунги кунда ўзбек оилаларида шахсга йўналтирилган мурожаатларда исмларга қўшимча тарзда ҳурмат, эркаланиш, кичрайтириш маъноларини ифодаловчи қўшимчаларни қўшиб айтиш одати кузатилади. Жумладан, катта ёшдаги эркак адресатга нисбатан *-жон*, *-хон*, *-хўжа*, *-ҳожи* (ҳажга бориб келганларга нисбатан), *-бек*, *-бой*, *-тўра*; кичик ёшдаги адресатларга нисбатан эса *-той*, *-шер*, *-ча*, *-чик* каби қўшимчаларни қўшиб мурожаат қилинади. Аёл адресатларга исмга мос келадиган қўшимчалар қўшиб мурожаат қилинади: *-хон*, *-ой*, *-гул*, *-нисо* каби. Баъзан эса ману шу индикаторлар аёл адресат билан адресант ёшининг фарқлинишига қараб ҳам турлича кўринишларни олади. Кичик ёшдаги адресант катта ёшдаги аёл адресатга мурожаат қилганда, адресат исмига *-хон*, *-ой*, *-гул* қўшимчаларидан ташқари *она*, *ая*, *хола*, *амма*, *эна*, *момо* каби қариндош-уруғ номларини

ифодаловчи сўзларни қўшиб айтади. *Ойгул ая*, *Раъно опа*, *Нигор хола*, *Фотима амма*, *Қумри момо*, *Ҳадича эна* каби.

Нотаниш кишиларга лавозим вазифа, касб-кор билдирувчи сўзлар орқали мурожаат этишда ҳам диалектлар фарқлар кузатилади. Жумладан Фарғонада ўрта мактаб ва олий таълим соҳасидаги кишилардан ташқари, ташқи кўринишидан зиёли эканлиги билан турган нотаниш эркак кишига «доғла» деб мурожаат қилинса, Самарқанд, Қашқадарё томонларда бу сўз аёл ўқитувчиларга нисбатан ҳам қўлланади. Марғилонда 25-30 ёшдан юқори бўлган нотаниш эркак кишига «қори ака» «тақсир» деб мурожаат этиш табиий ҳол саналса, республикамизнинг ҳудудларида бундай нотабиийдек туюлиши, ҳатто баъзи бир адресатларнинг кайфияти бўзилиши мумкин.

Адресант ва адресат ўртасидаги мулоқот жараёни мурожаат босқичи билан бошланади ҳамда ана шу мурожаат босқичида адресант нутқини қўлланган мурожаат шаклидан адресатнинг қайси ижтимоий гуруҳ вақими эканлиги сезилиб туради. Ваҳоланки, ҳарбийлар нутқи соф эркакча овоз фонцион салобатни талаб этади ва улар нутқи бошқа касб эгалари нутқидан кескин фарқланиб туради. Ҳарбийлар мулоқот хулқига эътибор берилганда, улардаги мурожаат шакллари бошқа касб эгалари мулоқот хулқидаги мурожаат шаклларида ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. Яъни, «ҳар бир соҳада мулоқот ўз қонуниятларига, ўз хусусиятларига эга. Шунинг учун ҳам турли хил соҳа ходимлари ўзларининг соҳасига хос хусусиятларни ўзлаштириб олишади-да, баъзан ундан чиқиб қийналишади. Чунки соҳадаги кўпгина мулоқот меъёрлари эталонга айланади қолади ва соҳа ходимлари фаолиятида улар ҳаракатларида одат тусига кириб қолади».

Ҳарбийлар нутқидаги мурожаат шаклларида миллийликдан кўра расмий эканлиги билан кўзга ташланади. Бу касб эгалари кўпроқ адресатга ҳарбий унвон

ЛИНГВИСТИК

мурожаат шакллари «Низом»да хулқидаги
 белгиланган тартибда амалга оширилади.
 «Низом» бўйича мурожаат маданияти
 парадигмистик воситалар билан
 релативизм тартибда кадам ташлаб
 белгиланган тартибда қадам ташлаб
 келиб, ўнг кўлининг кафтини текис тутган
 холда ўнг чаккасига текизиб («честь»
 берган холда) қаддини ғоз тутиб
 тинловчига мурожаат қилади.
 Ўзбек мулоқот хулқида хос бўлган
 мурожаат шаклларидаги новербал
 воситалар ҳарбийлар мурожаат
 шаклларида, асосан, кузатилмайди. Бу
 касб эгаларининг мурожаат шаклларида
 гап қурилиши қисқа, лўнда, аниқ маънога

эга бўлиб, адабий тил услубининг расмий
 услубига хослиги билан ажралади.
 – Бажарамиз! Ўртоқ лейтенант!
 – Кетишга рухсат этинг, ўртоқ
 капитан!
 – Кетишингиз мумкин, аскар
 Холматов!

Ҳарбийлар нутқидаги мурожаат
 шаклларида буйруқ гап оҳанги кўпроқ
 кузатилади. Мурожаат этишда овоз
 тонининг баланд пардада айтилиши ҳам
 ҳарбийлар нутқида хос анъана.

Мурожаат шаклларида касб-кор
 жиҳатдан хосланишини кузатадиган
 бўлсак, ҳар бир шахс ўзининг қизиқиши
 асосида касб-ҳунар танлаб ва шу
 қизиқиши йўлида ўз маҳоратини
 оширишга ҳаракат қилади. Ўз касб-
 ҳунарига оид билим ва кўникмалар ҳосил
 қилади. Шунингдек, ўзини руҳий жиҳатдан
 ҳам тайёрлайди. Персонажлар нутқидаги
 мурожаатлар касб номлари, меҳнат
 қуроли номлари, миллат номи каби
 шакллари қўшиб келтириш мумкин.

Адабиётлар:

1. Раупова Л.Р. Диалогик нутқнинг дискурсив талқини. – Т.: Фан, 2011.
2. Хожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1985.
3. Омонтурдиев А. Чорвачиликка оид сўз ва атамаларнинг қисқача тематик эвфемик луғати. – Т., 2015.
4. Бегматов Э. Номлар ва одамлар. – Т.: Фан, 1996.
5. Имом Бухорий. Адаб дурдоналари. – Т., 1990.
6. Қаҳҳорова К. Чорак аср ҳамнафас. – Т., 1987.
7. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Т., 2000.
8. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1993.
9. Ахбарова З. Ўзбек тилида мурожаат шакллари. – Т.: Akademnash, 2015.
10. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. – М.: Просвещение, 1987.

(Тақризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор)

